

ISBN 985-6599-44-X

Printed in Lithuania

Ян Станкевіч

Язык і языказнаўца

Выданьне другое, папраўленае і дапоўненае.

Першае выданьне вышла ў сьвет у 2002 г. пад назваю “Ян Станкевіч. Збор твораў у двух тамах”.

Выданьне гэтай кнігі стала магчымым дзякуючы дапамозе Польскага інстытуту ў Менску і Беларускага Пэн-цэнтру.

© Рэдактура. Булгакаў, В. 2002, 2007

Зьмест

<i>Ад укладальніка</i>	8
1. Заданьні лінгвістыкі	
Язык і языказнаўца	12
2. Граматыка, правапіс, артаэпія	
<i>2.1. Агульныя пытаньні</i>	
Правапіс і граматыка	15
Беларуская Акадэмічная Канфэрэнцыя 14.—21. XI. 1926 і яе працы дзеля рэформы беларускае абэцады й правапісу	25
Урадовае выданьне „Lemantara“ Станіслава Любіч–Маеўскага	40
Б.Тарашкевіч. Беларуская граматыка для школ. Выданьне пятае пераробленае і пашыранае. Вільня. 1929 г.	43
Р. Астроўскі. Беларускі правапіс. Кампіляцыя паводле Б. Тарашкевіча і Я. Лёсіка. Выданьне 2-ое папраўленае і дапоўненае. Вільня. 1930	73
Зьмена граматыкі беларускага языка ў БСРР	79
Моўная палітыка бальшавікоў у Беларускай ССР	97
Некаторыя новыя зьмены беларускае норматыўнае граматыкі і правапісу ў Беларускай ССР	148
<i>2.2. Прыватныя пытаньні</i>	
Аканьне ў скланеньню назоўных імёнаў	157
Дзеля абароны беларускага языка	161
Адказ маім „крытыкам“	165
Да вымовы й правапісу чужых словаў	174
Да правапісу чужых словаў	186
Беларускія хормы грэцкіх спакменьнікаў на -іос, лацінскіх на -іус і пад. ..	194
W ci V	196
Гук „Г“ у беларускай мове	197
Прыстаўное «в» у мове беларускай	198
Беларуская вымова царкоўна–славянскага пісьма	206
Які мае быць парадак літараў беларускае абэцады	211
3. Гісторыя мовы	
<i>3.1. Гістарычная фанэтыка</i>	
Пачатнае „О — Е“ ў славянскіх мовах	214
Аб „Панэ“ і г.п.	219
Дыспаляталізацыя <i>l</i> у беларускай мове	220
Распадабненьне шыпячых у беларускай мове	227
Raspadabnieńnie i ūpadabnieńnie ū biełaruskaj movie zykaŭ, što ū rozných składoch słowa	230

Їмбары	233
Да „Їмсьціслаў“ і пад.	234
Л паміж а, о, е і зубнымі ў беларускай мове	236
Аканьне — балцкая рыса ў мове вялікалітоўскай	238
3.2. <i>Вонкавая й нутраная гісторыя мовы</i>	
Гісторыя беларускага языка	270
Доля мовы беларускае (яе вонкашная гісторыя)	
у розныя пэрыяды гісторыі Беларусі	283
Месца беларускага языка сярод іншых славянскіх языкоў і час яго ўзьніку	297
3.3. <i>Арэалы й тэксты</i>	
Беларушчына ў чужых мовах (Сялянская Ніва, 1926, № 24)	310
Беларушчына ў чужых мовах (Сялянская Ніва, 1926, 09.09)	311
Беларускія асаблівасьці ў баўгарскай мове	312
Пскоўскі дыялект	313
Мова дыплёматычнага лісту Рыскае рады 1271—1280 г.	345
Граматыка словенская Яна Ўжэвіча 1643 г.	357
Першыя друкаваныя памяткі вялікалітоўскія (беларускія) і іх друкар ..	374
Беларускія мусульмане і беларуская літаратура арабскім пісьмом	381
Mova rukapisu «AL KITAB» kryvickaha muzeju Ivana Łuckieviča ў Vilni	418
4. Анамастыка	
4.1. <i>Заданьні анамастыкі</i>	
На што й як зьбіраці географічныя й асабовыя назовы беларускія?	498
4.2. <i>Тапаніміка</i>	
Маленькая ўвага	505
Масква — Польшча	506
„Жмудзь“ ці „Жамойць“?	507
Выясненьне майму крытыку	508
„Латва“ а ня „Лацьвія“	509
Беларускі слоўнік І.Насовіча і Расійская Акадэмія Навук	510
Насовіч праз назоў „Крывічы“	511
Да географных назоваў вялікалітоўскіх	
із спачатным нарасьням –й-е	512
4.3. <i>Антрапаніміка</i>	
Нашыя прозьвішчы	519
Латыскі шовінізм	526
Прозьвішчы на –ЛА (–ЛО) і іх правапіс	527
Прозьвішчы на –скі, –цкі — беларускія	529
Асабовыя назовы па бацьку ў беларусаў	530
Віе́ларuskija chormu chryščonuch imionaj	534
Хрышчоныя імёны вялікалітоўскія (беларускія)	536
Ганна ці Анна?	576

Да імені Дохтара Скарыны	578
--------------------------------	-----

5. Студыі роднае мовы

5.1. Барбарызмы

Найважнейшая справа (Да студыяў беларускае мовы)	585
Барбарызмы	591
Аб мове	593
Найвялікшыя барбарызмы ў нашых газэтах	597
Найвялікшыя барбарызмы (Сялянская Ніва, 1926, № 27)	599
Найвялікшыя барбарызмы (Сялянская Ніва, 1926, № 29)	600
Крывіч, мясячнік літэратуры, культуры і грамадзкага жыцця пад	
рэдакцыяй В. Ластоўскага. № 10 за ліпень—сьнежань 1925 г. Коўня...	602
Да беларускага перакладу „Слова аб палку Ёгравым“	618
Зацемкі з крывіцкае (беларускае) мовы	620

5.2. Моўныя зацёмкі

Іменьні з суфіксам –іня	633
„Земляробства“ ці „ратаіства“	636
Тварэньне новых словаў	638
Кажны ці кожны?	640
Сьветка, сьветчыць, пасьветчаньне	643
Што знача слова „гудзец“ у песьні	645
Да назоваў беларускіх грошы	646
Мойпажа засіетка	648
Да слова „спадар“	649
Яшчэ да слова „спадар“	654
Да слова „гаспадар“ у значаньню „монарха Вял. Кн. Літоўскага“	662
Куточак мовы	663
Праз тое, якою мае быць наша мова	664
Татулька, матулька, а ня батя, батюшка, матушка	668
Уступіць, папусьціць, спусьціць, паправіць	669
„Самакат“, „каза“ й інш., або Назовы рэчаў, расьлінаў і інш.,	
ад назоваў жывёл паходзячыя	670
Із слоўніка („Веда“, 1973, Том 5, № 1)	674
Із слоўніка („Веда“, 1973, Том 5, № 2)	675
Надзвычайная патрэба	676

5.3. Зборкі пазнаньня беларускае мовы

Як правільна гаварыць і пісаць пабеларуску	677
Із Зборкі пазнаньня й чысьціні мовы 2 верасня 1951 г.	689
Із Зборкі пазнаньня й чысьціні мовы 3.XI.1951 г.	693
Із Зборкі пазнаньня беларускае мовы 9 лютага 1952 г.	696
Із Зборкі пазнаньня беларускае мовы 29 сакавіка 1952 г.	699
Із Зборкі пазнаньня беларускае мовы 12 красавіка 1952 г.	700

Із Зборкі пазнання беларускае мовы 14 чыравіня 1952 г.	704
Із Зборкі пазнання беларускае мовы 28 чыравіня 1952 г.	707
Із Зборкі пазнання беларускае мовы 15 кайстрычніка 1952	711
Із Зборкі пазнання беларускае мовы (Веда, 1953, №3)	713
Із Зборкаў пазнання беларускае мовы	718

5.4. Выясненні

Аб некаторых словах і хормах нашае мовы	720
Компромітуючая брошурка	757
Некалькі слоў выясненняў	761
Адказ сп. Мікалаені	766
Пра некаторыя сумляваньні	769
Žjašniepnie što da kolkich slovaŭ, użyvanych, miž inšaha, u „Siaŭbiecie“ ..	773
<Ліст у рэдакцыю газеты „Беларус“ >	778
Адказ на зацем праз мову вялікалітоўскага (беларускага) перакладу Біблі ..	785

6. Лексыкаграфія

6.1. Маленькія рэцэнзіі

Аб беларускім слоўніку	826
Руска–Беларускі Слоўнік. Браты М. а Г. Гарэцкія. Смаленск, 1918	827
Зоська Верас. Беларуска–польска–расейска–лацінскі батанічны слоўнік. Выданьне газеты „Голас Беларусі“. Вільня 1924	829
„Русско–белорусский словарь“ Масква, 1953	831
Беларускія прыказкі, прымаўкі й загадкі	838

6.2. Разборы й матар’ялы

Ант. Полевой: „О языке населения Новозыбковского уезда Гомельской губернии“. Выданьне Інстытуту Беларускае Культуры. Менск. 1926.	853
Да беларускае мовы Горадненскага пав. Чарнігаўшчыны	863
Мова „Сьцежкаў–дарожкаў“ М. Зарэцкага	867
Крывіччына ў „Толков’ым словар’у живого великорусского языка“ В. Даля	900
Пераглядаючы этнаграфічныя зборнікі	924
„К истории белорусского языка в XVII столетии“ (Я. Карскі, „Известия по русскому языку и словесности“, 1930 г. т. III, 1)	929
Асаблівасці мовы вялікалітоўскае (беларускае) у назіраннях Адама Варлыгі	933

6.3. Слоўнікі

Маленькі маскоўска–беларускі (крывіцкі) слоўнічак фразэалёгічны і прыказкаў ды прывітаньні, зычэньні і інш.	939
Некаторыя праўніцкія тэрміны беларускія	994
Камэнтары	1063
Іменны паказнік	1206

Ад укладальніка

Асоба і дзейнасць Яна Станкевіча традыцыйна ўзбуджала супярэчлівыя ацэнкі. Адзін з найбольш ранніх крытычных выпاداў супраць Станкевіча датуецца 1922 годам. У інфармацыі газеты „Беларускі звон“ пад назовам „Выезд Янкі Станкевіча“ гаворыцца:

Як мы дачуліся, гэтымі днямі выехаў з Вільні заграціцу дзеля паступлення студэнтам у Чэскі Унівэрсытэт у Празе грам. Я. Станкевіч, які быў дасюль рэдактарам выданняў «Беларускага Выдавецкага Таварыства». Хто мае замяніць грам. Станкевіча ў адпавядальнай ролі рэдактара кніжак па большай часці школьнага характару яшчэ невядома, але трэба спадзявацца, што работа гэта моцна зменіцца ў лепшы бок. Я. Станкевіч, рэдагуючы навет школьныя падручнікі, мала рахаваўся з аўтарамі зьмешчаных у падручніках твораў, і кніжкі выходзілі нейкімі вельмі монатоннымі. Шмат провінцыялізмаў, а часта й зусім штучных словаў, якія ўводзіліся ў кніжкі рэдактарам, часта выклікалі незадаваленыя аўтараў¹.

Без малага праз шэсьцьдзесят гадоў падобную ацэнку ўжо ў варунках Савецкай Беларусі паўтарыў Барыс Сачанка:

Я. Станкевіч ... асабліва не вылучаўся добрым густам і ведамі беларускай літаратурнай мовы, апынуўшыся за мяжою, пераклаў з мовы «гэбрэйскае а грэцкае на беларускую» Біблію, назваўшы яе «Святая Біблія». Пераклад гэты выклікаў у эміграцыйнай прэсе, ды і ў газеце «Голас Радзімы», цэлы шэраг артыкулаў, у якіх злосна і едка высмейваліся недахопы, бо прыгожая беларуская мова ў ім загучала парадыйна, сказаўшы сэнс святога пісьма. Ды і зразумець у некаторых выпадках, што хацеў сказаць людзям «Бог», амаль немагчыма: перакладчык ужыў такія словы і «хвормы», якіх ніхто ніколі не чуў і не мог чуць: яны не існуюць у беларускай мове, выдуманы самім перакладчыкам².

І, нарэшце, нядаўна Ян Пятроўскі ў сваёй бльгтанай дэмістыфікацыі Станкевіча зайшоў яшчэ далей:

¹ Беларускі Звон. № 3(28). 27.01.1922.

² Сачанка Барыс. Беларуская эміграцыя. 2 выд. Мінск, 1991. С.89—90. Цьверджаньне, магчыма, належыць Антону Луцкевічу.

Янка гэтаксама паходзіў з вёскі, але ўжо з амбіцыямі выкарыстання свайго культурна недаразьвітага асяродзьдзя... Хітрасьць была прыроджаная прыкметаю яго³.

Або ў іншым месцы ў сувязі з перакладам Бібліі на беларускую мову:

... Янкавая адсябяціна ў беларускім тэксце давала і яму труднасьцяў. Гэта з аднаго боку, з другога — характар Янкі Станкевіча бязумоўна клаў цень на цэласць перакладу⁴.

Паралельна існавала і існуе другая традыцыя. Кажуць, Уладзімер Караткевіч захапляўся Станкевічавым перакладам Бібліі. У прыватных размовах Масей Сяднёў згадваў, што прозьвішча Станкевіча грывела на міжнародных кангрэсах славістаў. Лявон Луцкевіч у 1993 годзе прыпамінаў, што яшчэ ў міжваенны час у Вільні за Станкевічам грывала замацавалася мянушка „Янка-спадар“. Не пазбаўленая пэўнай сымпатыі і ацэнка Станкевіча, зробленая Максімам Танкам: „Чалавек гэты з немальмі ведамі, зайздроснай энергіяй і напорыстасцю“⁵. Аднак і Танк не ўстрымацца, каб не ўбрыкнуць Станкевіча:

Як філолаг да таго глухі, што зусім не адчувае жывой беларускай мовы. Калі б дазволілі яму яе зрэфарміраваць па яго рэцэпту, пачалося б сапраўднае стаўпатварэнне і мы перасталі б адзін другога разумець⁶.

Як бачым, Станкевічу закідалі ўвядзеньне „зусім штучных словаў“ і „провінцыялізмаў“, няведаньне „беларускай літаратурнай мовы“, ужываньне „словаў і «хвормаў», якіх ніхто ніколі не чуў і не мог чуць“. У аснове гэтых закідаў ляжыць рознае разуменьне мовы Станкевічам і яго крытыкамі, галоўны аргумэнт якіх быў наступны: „У нашай вёсцы (засьценку, хутары, хаце, сям’і і г.д.) гэтак ня кажучы!“ Ян Станкевіч цягам усяго свайго жыцця адстойваў іншы падыход да мовы. Ён адрозьніваў гаворкі, якой карыстаюцца ў вёсцы, і і да якой апэлююць моўныя „кансэрватары“, і літаратурную мову, якая творыцца культурнымі элітамі. Тэа моўныя канвэнцыі, пры ўстанавленьні якіх не былі выкарыстаныя напоўніцу рэсурсы беларускіх гаворак, Станкевіч падаваў крытыцы. Невыпадкова ў яго спадчыне такая вялікая ўдзельная вага палемік.

³ Пятроўскі Ян. Тарас Сайка. Ініцыятар і галоўны фінансавы ахвярадаўца на рэч перакладу і друку Бібліі на літоўскай мове. Гэйнсвіл, 1995. С.88.

⁴ Тамсама, С.87.

⁵ Танк М. Збор твораў: У 6 т. Мн.: Маст. літ., 1981. Т.6. С.145.

⁶ Тамсама.

У Барыса Сачанкі, у адрозьненне ад Максіма Танка, рука не павярнулася напісаць, што Ян Станкевіч ня ведаў ці не адчуваў „жывой беларускай мовы“. Сачанка піша, што Станкевіч ня ведаў „беларускай літаратурнай мовы“. Словы „ня ведаў“ тут не перадаюць сутнасьці справы. Станкевіч адмаўляў „беларускую літаратурную мову“ БССР як вульгарны моўны этыкет, накінуты каляніяльнай адміністрацыяй, а не зацьверджаны падчас камунікацыі культурных элітаў. (Каб стварыць прэцэдэнт, Я. Станкевіч разам з аднадумцамі з сярэдзіны 30-х і да сярэдзіны 50-х гг. XX ст. праводзіў „зборкі пазнаньня й чысьціні беларускай мовы“.) У варункх паняволенага быцця таго ці іншага народу літаратура не выконвае ўскладзенага на яе заданьня — быць палігонам выпрацоўкі высокай, агульнанацыянальнай мовы. Тады на помач пісьменьніку прыходзіць лінгвіст, а будаўнічым матэрыялам стаюцца моўныя рэсурсы, узятыя ня толькі з сучасных гаворак, але і з мёртвай старабеларускай мовы. Калі нават самой нацыянальнай традыцыі ўласьцівая перарывістасць, то й мова вымагае свайго дабудоўваньня, даводжаньня да нармальнага ладу. Адсюль нязьменная ўвага Станкевіча да дэмаркацыі беларускай этнічнай прасторы і да помнікаў старабеларускага пісьменства. (Пратэст, каб не сказаць бунт, Станкевіча супраць атаесамленьня *гаворкі і мовы* выразіўся ў яго зацятай адмове аж да пачатку 40-х гадоў XX ст. ужываць слова „мова“ значэньні зь яго канатацыямі „вуснага маўленьня“ ў значэньні „агульнанацыянальнага моўнага стандарту“.)

Спынюся яшчэ на палеміцы з Браніславам Тарашкевічам. Станкевічаў патае палягаў у тым, што нармаваць мову такой, якой яна ёсьць цяпер, значыць узаконьваць у ёй сьляды каляніяльных узьдзеяньняў, пакідаць па-за ўвагай тыя ейныя рэсурсы, адсутнасьць якіх пазбаўляе яе адметнага аблічча.

Ян Станкевіч быў галоўным апанэнтам моўнага рэжыму, прынятага ў савецкай Беларусі і бяздумна ўспадкаванага Беларусыяй незалежнай. Гэтая кніга прапануе альтэрнатыўны праект беларускай мовы. І, трэба падкрэсьліць, ақурат *праект*, які так і ня быў завершаны ў выглядзе строгай сыстэмы. Магчыма, якраз у гэтым палягала шанец для яго запатрабаваньня ў сучасных варункх. І забясьпечыць яго змога толькі крытычнае пераасэнсаваньне гэтага праекту наноў, а не сыляное капляваньне яго складовых частак пры гістарычна іншых абставінах.

Валер Булгакаў